

לקט כתובות ארמיות¹

מאת

נחמן אביגד

א. כתובת על בסיס-עמוד מח'רבת יצחקיה

האתר. — שמו הערבי של האתר הוא אל-אצחאקיה או ח'רבת א-שיח/אצחאק. זהו שטח של חורבות מן התקופות הרומית, הביזנטית והערבית, המשתרע ממזרח למעיין עין-אצחאק, הנמצא כ-1.5 ק"מ מדרום לבית-שערים. בסוף המאה הקודמת ראו עורכי הסקר של הקרן הבריטית לחקירת ארץ-ישראל שתי שורות של עמודים בשימוש-משנה, שניצבו בין החורבות². מדבריהם משתמע, שכיוון שורות-העמודים היה מצפון לדרום. בשטח היו מבנים ערביים, אשר לבנייתם שימשו אבנים עתיקות עם סיתות-שוליים. לפני שנים מספר עדיין נראתה ליד המעיין בריכה קטנה בנויה היטב. היום נעלמו כל המבנים, והאתר הוכשר לעיבוד חקלאי. בשנת 1961, בשעת עבודות-שדה, נתגלה בסיס העמוד שהוא נושא רשימתנו³.

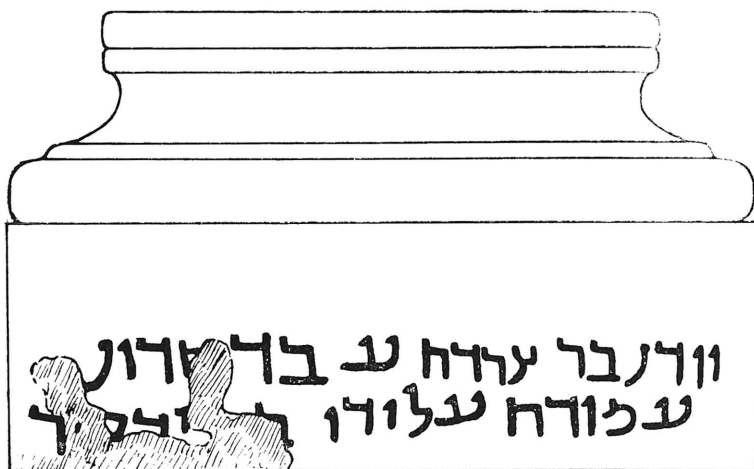
הבסיס והכתובת. — הבסיס עשוי מגוש אחד של אבן-גיר קשה, ויש בו שני חלקים: החלק התחתון, שהוא טבלה רבועה; והחלק העליון, העגול, שהוא תחתיתו של עמוד. הבסיס העגול מעוצב בפרופיל דמוי-אטי, היינו: טורס תחתון, שקוטרו כרוחב הטבלה; סקוטיה קעורה; ושתי רצועות צמודות,

1. הכתובות הנדונות במאמר זה מתפרסמות ברשותו האדיבה של ד"ר א. בירן, מנהל אגף העתיקות והמוזיאונים. תודה מיוחדת חייב אני למר מ. פראוסניץ, ארכי-אולוג מחוז הצפון, שהעמיד לרשותי את הדו"חות שכתב על גילוי שתי הכתובות הראשונות, והמציא לי העתק-לאטכס ותצלום של הכתובת השנייה. גם יתר התצלומים המלווים מאמר זה הם משל אגף-העתיקות. ידיעות ראשונות על גילוי הכתובות בח'רבת יצחקיה ובמשהד נתפרסמו ב"חדשות ארכיאולוגיות", א, 1961, עמ' 1—2. C. R. Conder & H. H. Kitchener, *The Survey of Western Palestine*, 2

London 1881, Memoires, I, p. 307

3. את הבסיס גילו אברהם בן-יוסף ובנו יצחק משדות-יעקב. מר נ. תפלינסקי, מפקח העתיקות בגליל, בדק את הממצא במקום והעבירו לאגף-העתיקות בירושלים (מס' 530 — 61).

הבאות במקום הטורוס העליון הרגיל של הבסיסים האטיים. רוחב הטבלה 67 ס"מ וגובהה 24 ס"מ. גובה החלק העגול 20 ס"מ; קוטר שתי הרצועות 52 ס"מ (וראה ציור 1).

0 10 20 30 ס"מ

ציור 1

לכל אורכו של אחד מצדי הטבלה חקוקה כתובת ארמית בעלת שתי שורות. גובה האותיות 3—4 ס"מ. מרבית הכתובת ברורה, פרט למספר אותיות בסופה, שניזוקו בהישבר הפינה השמאלית של הטבלה. וזה לשון הכתובת (לוח טו, 1):

יודן בר צרדה עבד הדין

סר
עמודה על ידי ב... יד קד.

יודן בן צרדה עשה את העמוד הזה על ידי

סוף הכתובת הכיל כשמונה אותיות, שאחדות מהן קריאות, ואילו האחרות מטושטשות או חסרות לגמרי.

השם יודן — הצורה הארמית של יהודה — היה שכית מאוד בתקופת התלמוד. השם צרדה, לעומת זאת, אינו מצוי, וייתכן, שהוא מופיע כאן בפעם הראשונה

כשם פרטי. מן-הסתם יש לפרשו מלשון צִרְדָּה, שהוא בארמית שם ציפור. צִרְדָּה, או צִרְדָּה, הוא שם יישוב⁴. הלשון "על-ידי" עברית היא, אבל היא נהגת גם בארמית הארצישראלית; והשווה תרגום יונתן לַבַּמִּי לַג, יא: "כד אתעבידו להון ניסין על ידי משה ואהרן".

הנוסח "עבד הדין עמודה" שגור בכתובות בתי-הכנסת העתיקים⁵, ופירושו, שפלוני לא עשה ממש את העמוד, אלא נדב אותו, תרם את תמורתו בכסף. היה זה מנהג רווח לתרום חלקי-בניין שונים, כפי שמעידות כתובות רבות בבתי-כנסת עם נוסחאות דומות. לעומת זה יש כתובות שבהן יש לפרש את התיבות "עבד" או "עשה" כפשוטן, כלומר, בהוראת ביצוע העבודה⁶. על-כן יש עניין מיוחד בכתובת שלפנינו, שצוין בה בפירוש, שיוון בר צרדה עשה את העמוד על-ידי — כלומר, באמצעות — גורם שני, ובכך יש משום חידוש בכתובות הקדשה או זכרון. לצערנו נבצר מאתנו לדעת במי נעזר יודן בר צרדה בהקמת העמוד, מחמת טשטוש הסיפא של הכתובת. מכל-מקום ברור, שיוון אמנם היה נדבן, והפירוש המקובל לכתובות האחרות שנמצאו חקוקות על עמודים קיבל בכך אישור מוחלט.

אין ספק, שהבסיס הוא חלק מבית-כנסת שעמד באתר, ואין יסוד להניח, שהובא ממקום אחר. כיוון שתי שורות-העמודים בשימוש-משנה שנראו בח'רבת יצחקיה במאה שעברה היה, כאמור, מדרום לצפון. ייתכן, שכיוון זה משקף את כיוונם המקורי של העמודים, כמקובל בבתי-כנסת בצפון הארץ. היה זה, כפי הנראה, בניין מסוג בתי-הכנסת הגליליים של המאות הג'—הד' לסה"נ, ומותר להניח, שנתקיים בימי בית-הכנסת של בית-שערים הקרובה.

4. ירבעם בן נבט אפרתי מן הצרדה (מל"א יא, כו); יוסי בן יועזר איש צרידה (סוטה ט, ט ועוד).

5. השווה הכתובות שעל גבי עמודים: בכפר-נחום — "עבד הדין עמודה" ו- *ἐπίστα* τὸν νόμον (E. L. Sukenik, *Ancient Synagogues in Palestine and Greece*, London 1934, pp. 71–72) ובבית-גוברין — "דיבן (?) הדין עמודה" (סוקניק, שם, עמ' 72), או "די בנה דין עמודה" (S. Yeivin, *Bulletin, Louis M. Rabinovitz*) Fund for the Exploration of Ancient Synagogues, III, Jerusalem 1960, (p. 37, n. 4).

6. ראה: Ruth Hestrin, A New Aramaic Inscription from 'Alma, *Bulletin*, III, pp. 65 ff.

ב. כתובת-קבר במשהד

האתר. — הכפר אל־מִשְׁהָד נמצא כארבעה ק"מ מצפון־מזרח לנצרת, ליד תל הקרוי ח'רבת אֶזְרָע. סקרים שנערכו על התל העלו חרסים מתקופת־הברונזה הקדומה ועד התקופה ההלניסטית.⁷ מרובים במיוחד החרסים מן התקופה הישראלית א—ב. בתקופה הרומית—ביזאנטית נדד, כנראה, היישוב אל מרגלות התל. מצפון לתל משתרע שטח סלעי, ששימש לחציבת קברים בתקופות שונות, בעיקר בתקופה הרומית־ביזאנטית. בשטח זה שוכן עתה חלק של הכפר משהד.

את ח'רבת אֶזְרָע / משהד נוהגים לזהות עכשיו עם גת־חפר שבארץ זבולון, הנזכרת במקרא כמקום־הולדתו של יונה הנביא⁸, וכן עם חפר, שהיא גם "גובתא דציפורין"⁹, הנזכרת במקורות תלמודיים כמקום־מושבם של תלמידי־חכמים¹⁰. מן הראוי להבחין בין האתר הקדום ח'רבת אֶזְרָע לבין הכפר משהד, שהוא האתר המאוחר.

בימי היירונימוס הראו בגת־חפר, "השוכנת בריחוק שני מילין [צ"ל שלושה] מציפורי בדרך לטבריה", את קברו של יונה הנביא. מסורת זו מן התקופה הרומית, הנובעת, כפי הנראה, ממסורת יהודית קדומה, נפוצה עד ימינו בקרב הערבים, המראים את קבר נָבִי יוֹנָס במערת־קברים קטנה שמתחת למסגד של משהד, המתנשא במקום הגבוה ביותר של הכפר¹¹. בכניסה לקבר, החצוב בסלע, שרדו אבני־בנייה. אבנים אלה הן, ככל הנראה, מן התקופה

7. לפי סקר שנערך מטעם אגף־העתיקות.

8. אולברייט היה הראשון שזיהה את גת־חפר עם תל ח'רבת אֶזְרָע על־יסוד החרסים מתקופת־הברזל שליקט בתל; ראה: BASOR, 35, 1929, p. 8. כן ראה: י. אהרוני, ארץ־ישראל בתקופת המקרא, ירושלים תשכ"ג, עמ' 222.

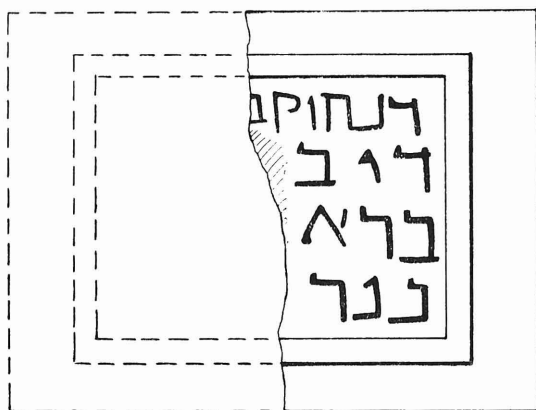
9. ראה: מ. אבי־יונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ־ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 134.

10. ספר הישוב, א, ירושלים תרצ"ט, עמ' 29, 48.

11. יש מקומות אחרים בארץ שמצביעים בהם על קבר יונה הנביא. הנודע מביניהם הוא כפר־כנה, כשני ק"מ ממשהד, שאין בו אתר מן התקופה הישראלית. ראה: מ. איש־שלום, קברי אבות, ירושלים תש"ח, עמ' 77—79; ז. וילנאי, מצבות קודש בארץ־ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' רכט—רלג.

הרומית¹². הערבים שמרו בקנאות מרובה על קדושת המקום, ועד קום מדינת-ישראל לא נתנו לזרים להיכנס אליו.

הכתובת. — לפני שנים אחדות נעשו שיפוצים בחצר המסגד של משהד. נהרס קיר שעמד משמאל לפתח המסגד ובניצב לו, ובקיר המסגד נחשפה אבן עתיקה בשימוש-משנה. אבן זו היא חלקה הימני של אבן-מצבה, שחקוקה עליה כתובת-קבר בארמית¹³. גובה האבן 58 ס"מ, בקירוב¹⁴; הרוחב ששרד 36—40 ס"מ, ואפשר להניח, שבמקורה היתה האבן רחבה כפליים (ציור 2).

0 10 20 30 מ'

ציור 2

הכתובת מוקפת מסגרת בולטת, שגובהה 44 ס"מ ועובי פסיה 4 ס"מ. בכתובת ארבע שורות-כתב, שמהן שרדה רק ההתחלה. גובהן הכולל של ארבע השורות

¹² C. Kopp, Das Jonagrab in Maschhad, *Das heilige Land*, XCII, 1960, pp. 17—21.

¹³ האבן נשארה בקיר ונוקתה מן הטיח שכיסה אותה. גם ליד הפינה הימנית העליונה של הדלת נחשפה אבן בשימוש-משנה שחקוקים עליה סימנים, אבל קשה לעמוד על טיבם של סימנים אלה.

¹⁴ השוליים העליונים לא נוקו מן הטיח.

30 ס"מ. גובהן הממוצע של האותיות 6—7 ס"מ; הן חקוקות בצורה לאפיד-
דארית, ועומקן 0.8 ס"מ. ואלה שרידי הכתובת (לוח טו, 2):

דנהו קב[רא]
די ב.....
בר א... [מן]
כפר.....

זהו הקבר של ב. ב. ב. א. מכפר....

שורה 1. — "דנהו": זוהי צורת-חיבור נדירה של "דן-הוא" או "דנה-
הוא", במקום הצורה הרגילה "הדן" או "דנה"; והשווה: "דינו" = "דין-הוא"
במקורות¹⁵. את התיבה השנייה, שהיא סופה של השורה הראשונה, יש להשלים
"קב[רא]".

שורה 2. — אחרי מלת-החס "די" (של) בא שמו של בעל הקבר,
המתחיל בבי"ת.

שורה 3. — שם האב מתחיל באל"ף. דומה, ששורה זו נסתיימה בתיבה
"מן" או "דמן", כפי שמחייב הקשר עם השורה הבאה.

שורה 4. — שם מקום-מוצאו של הנקבר מתחיל בתיבה "כפר"; סוף
השם חסר. ציון האתניקון מעיד, שבעל הקבר לא היה בן המקום. יש אפוא
לחפש את מקום-מוצאו מחוץ למשדה, אבל שמות היישובים המתחילים
ב"כפר" הם כה רבים¹⁶, עד שאין טעם להעלות השערות בעניין זה.

כתובת זו היא השריד היהודי הראשון שנתגלה במשדה. יש בה כדי להעיד,
כי היה במקום יישוב יהודי ולחזק על-ידי כך את הזיהוי המקובל של משדה
עם גת-חפר / "גובתא דציפורין". לפי צורת הכתב אפשר לייחס את הכתובת
למאה הג' לסה"נ, בקירוב.

ג. אבן-מצבה מיבנאל

בח'רבת-ימא שליד יבנאל נתגלתה אבן-בזלת, ששימשה מצבת-קבר¹⁷.
גובהה 70 ס"מ ורוחבה 16—28 ס"מ. היא מעובדת באופן גס ביותר ובצורה

15. H. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim*. ., New York 1950, s.v.

16. בסביבת משדה / חפר עצמה נמצאים: כפר-מנדי, כפר-עוזיאל, כפר-גמרה,

כפר-חטיה, כפר-שבתי ועוד; וראה מפת אבי-יונה (לעיל, הערה 9).

17. לדעת מר תפלינסקי, שגילה את האבן, העידו ערימות-אבנים שהיו פזורות

בלתי-ריגולארית לגמרי (ראה לוח טו, 3); רק הקצה העליון יושר. בצד אחד הוחלקו פני האבן בחלקם, על-מנת לחקוק בהם את הכתובת. הכתובת מכילה שתי שורות; אותיותיה גדולות ובלתי-ריגולאריות (ראה ציור 3).

ציור 3

חלפי

בר קוי (?)

ח ל פ י. — חֲלָפִי הוא שמם של שני אמוראים. בברית החדשה הוא בא בצורה היוונית Ἀλφαῖος. כן הוא מופיע בכתובת ארמית החקוקה על עמוד בבית-הכנסת של כפר-נחום¹⁸.

בר קוי (?). — שם אביו של חלפי אינו ברור כל צורכו. רק הקו"ף ברורה לחלוטין. האות האחרונה נמצאת בקצה האבן, וייתכן שאינה שלמה. ואולי יש בשורה השנייה רק מלה אחת — "ברקה"? את הכתובת יש לייחס, כנראה, למאה ה' לסה"נ, בקירוב.

בשטח, כי במקום היה בית-קברות. האבן הועברה לאגף-העתיקות בירושלים (מס' 341 — 66).

18. סוקניק (לעיל, הערה 5), עמ' 72.